

QUAN ELS ESPAIS PÚBLICS PARLEN EN FEMENÍ

A PROPÒSIT DE L'EXPOSICIÓ I PUBLICACIÓ DEL LLIBRE D'ISABEL SEGURA “DONES DE L'HOSPITALET. ITINERARIS HISTÒRICS”¹

CLARA CARME PARRAMÓN

Antropòloga

Dossier

Isabel Segura no és l'única investigadora que a Catalunya estudia la història dels espais urbans des d'una mirada femenina. Però en aquestes planes em referiré especialment a la seva línia de recerca, perquè amb ella he gaudit apropant-me al coneixement, en clau femenina, de la transformació històrica de l'espai domèstic, perquè m'ha ajudat, a partir d'aquí, a reflexionar sobre el transitar de les dones pels espais i perquè ha estat gràcies a ella que he acabat escrivint aquest article.²

La participació de les dones en el món del treball ha estat una constant al llarg de la història, i en el seu transitar pels espais laborals les dones han realitzat un amplí ventall d'oficis i professions. Tanmateix, quan l'activitat laboral femenina es defineix en plural i es parla dels treballs de les dones, no es pretén posar de manifest cap obvietat com seria la multiplicitat d'ocupacions que han desenvolupat i desenvolupen. Aquell plural pretén definir la realitat laboral femenina, tot mostrant el reduccionisme que caracteritza la noció androcèntrica del concepte *treball*. El que s'anomena la *dobla presència*³ fa emergir, juntament amb la majoritària participació femenina en els espais laborals, una altra experiència de treball -paral·lela en el dia a dia- que les dones han compartit històricament entre elles, organitzant les ben conegudes xarxes de suports entre mares, filles, àvies, veïnes, amigues: la de tenir cura de tot el que puguin necessitar les persones del grup familiar. Són els treballs de l'espai domèstic, l'espai que es vol privat, que té com a centre l'habitatge i en relació amb el qual l'ideal -sense contemplacions- del patriarcat era poder-s'hi imaginar “la mujer, con la pata quebrada i en casa”.

Aquest és un dels molts refranys que evoquen el fet que la mobilitat de les dones més enllà de l'àmbit domèstic ha estat percebuda com una font de desordre. A Espanya en concret, el franquisme ha contribuït

poderosament a la pervivència d'aquesta idea i, fins fa poques dècades, definicions pretesament ennoblidores, com ara “reina del hogar”, disfressaven la voluntat d'exclusió i reclusió de les dones. Les dones més grans han conegut molt bé les exclusions i els prejudicis que envoltaven moltes pràctiques femenines, quan anaven més enllà del que engloba l'espai domèstic i les feines que se'n deriven, i també han conegut com les lleis les volien recloses en aquest espai. Fins i tot funcions que es consideren privades o pròpies de l'espai domèstic, com ara la maternitat, foren motiu d'estigmatització a la nostra societat.

Al llarg d'aquest segle, arran de les dues onades immigratòries, a Catalunya convisqueren diferents comportaments en relació amb la natalitat. No cal fer gaire memòria per recordar que abans que les estratègies femenines en aquest terreny tendissin a homologar-se, tot optant per una dràstica reducció dels embarassos, el comportament de la població femenina immigrada era titllat d'hipernatalista -amb tota la càrrega de menyspreu que això tenia aleshores-, quan, de fet, no presentava pautes diferencials notables respecte a les europees de l'època. En aquells contextos, era a Catalunya, en canvi, on ja es podia parlar de trets singulars, ja que fins a la meitat d'aquest segle ja s'estava mantenint com una de les àrees d'Europa amb una fecunditat més feble.⁴

Es podrien posar molts exemples tant dels contrasentits que sempre han caracteritzat aquella voluntat de recloure les dones a les funcions de l'espai domèstic, com de la multitud de formes mitjançant les quals s'ha practicat, així com de les estratègies femenines per reconstruir el sentit de la vida. Però el que voldria destacar és que avui es fa fins i tot estrany pensar que sigui tan històricament recent el canvi de mentalitat sobre la idea que la dona és la que es queda a casa i l'home és qui surt a treballar, qui té assignat l'espai públic.

Tot i això, es tracta d'un discurs molt potent, que d'alguna manera sembla perviure en afirmacions de l'estil que les dones fins fa pràcticament quatre dies no s'han incorporat a l'espai laboral, com si durant segles la gran majoria de les dones reals haguessin viscut tancades a casa, sense treballar, que es diu. Fins i tot avui, no és estrany que en parlar de temes que han transformat vertiginosament els nostres territoris més propers, com els canvis que s'iniciaren en els anys seixanta, o l'actual procés de terciarització de l'activitat laboral, es destaquí que un dels elements que expliquen aquests canvis ha estat "la incorporació de les dones al mercat laboral". En determinades interpretacions, fins i tot sembla planejar-hi com una certa culpabilitat femenina, quan es tracten les versions actuals de vells problemes que es volen nous, com ara l'atur.

Dossier

No cal anar gaire lluny per rebatre aquests despropòsits, perquè en el nostre mateix entorn, durant els segles que els pobles del Baix Llobregat han estat agrícoles, igual que la majoria d'homes, les dones han fet de pageses i han treballat la terra; i a mesura que s'estenia la industrialització, moltes d'elles, juntament amb els milers de dones que arribaven d'altres llocs, s'han anat incorporant al treball remunerat de les fàbriques i també als treballs del servei domèstic, del comerç, d'oficina, i a tants d'altres. Del fet que en els anys seixanta les dones de la classe mitjana, com explica Cristina Carrasco,⁵ s'incorporin al mercat de treball "como situación permanente en sus vidas", no es pot pas generalitzar que les poblacions femenines s'han caracteritzat històricament per la seva absència del món laboral.

Aquest transitar històric de la majoria de dones pels espais laborals ha comportat i comporta organització i lluita social i sindical, i ha contribuït a estendre una reivindicació històricament formulada per dones molt diverses, i avui aconseguida: la llibertat d'accedir a la instrucció i a l'escriptura, a una formació per adquirir autonomia social i econòmica, per guanyar-se la vida millor.

La participació generalitzada de les dones en uns i altres espais de formació ha propiciat que aconseguissin ampliar i diversificar l'accés a oficis i professions dels quals se les havia exclòs. Sovint, aquesta presència femenina s'analitza, o es pot viure, com un augment de la competitivitat que caracteritza el sentit capitalista del treball, quan, de fet, el que molt freqüentment es fa més visible és una experiència diferent de concebre el treball. La sindicalista italiana Maria Mariangelli ho explica dient que "las mujeres no se entregan por entero a la medida del dinero, ni tampoco a la carrera; sino que al mercado lo llevan todo". I en aquest tot, que l'autora detalla i

Assemblea convocada per l'Associació de Veïns i Veïnes de Can Serra. Fotografia: Arxiu Pilar Massana

significa, són rellevants la necessitat i el desig de moltes dones per fer compatibles el compromís del treball amb les relacions afectives i les responsabilitats familiars.⁶ En la mesura que l'espai domèstic i l'espai laboral han estat històricament un espai de dones i un espai també de dones, es tracta d'un fer femení, d'una capacitat femenina que es remunta en els temps.

En els nostres dies, l'organització i la lluita contra la pervivència de determinades formes específiques d'explotació, de violència, de poder, contra les dones, continuen formant part important de les pràctiques femenines. Tanmateix, és innegable que aquestes pràctiques estan provocant una de les majors transformacions d'aquest segle. En l'actualitat, és d'allò més "natural" que les dones participin en els espais públics, decideixin sobre els seus estudis, sobre les seves opcions laborals o professionals, sobre el nombre de fills que es volen o sobre amb qui aparellar-se; i seria inimaginable que les dones no gaudíssim del dret al vot o que els mètodes anticonceptius fossin il·legals o que el divorci estigués prohibit, per posar només alguns exemples.

A cops es diu que un dels eixos per interpretar el segle XX serà el de la revolució de les dones. Fòrums internacionals com el del Càire (1994) o el de Pequín

(1995), o en el nostre entorn mateix, la progressiva creació de noves xarxes femenines internacionals que, tot acompanyant les migracions estrangeres, ens descobreixen pràctiques, escriptura i desitjos de les dones d'altres àrees del món, són esdeveniments que no permeten continuar pensant que les transformacions es circumscriuen a l'anomenat *primer món*. No es tracta, però, d'una revolució a l'ús. En un emblemàtic manifest -i com a tal enriquidorament polèmic-, les dones de la Llibreria de Milà⁷ ens proposem subvertir la lògica des de la qual interpretar l'experiència femenina -però no exclusivament femenina-, de transformació de les relacions socials, una experiència que "no se deja nada fuera del terreno de juego".

En aquest sentit, és com un patrimoni valuósíssim el bagatge històric femení pel que fa a no consentir que les relacions de poder acabessin eliminant altres pràctiques de relació entre les persones. Gràcies a la mediació d'un seguit d'historiadors, podem aprendre i reconèixer-nos en relació amb les molt diverses pràctiques femenines que no han tingut i no tenen com a referent la jerarquització pròpia del poder patriarcal, ni la subordinació que li és inherent. Són pràctiques femenines que ens mostren una altra manera d'estar en el món. D'entre elles, voldria continuar parlant de les que han desenvolupat les dones per establir connexions, per crear mediacions entre vida privada i vida pública, perquè, en l'actualitat, les dones dels nostres pobles i ciutats estan protagonitzant pràctiques específiques que transformen els espais públics, fent-los parlar també en femení.

Un dels enfocaments des dels quals es pot reconstruir l'experiència històrica femenina és precisament des de l'estudi del transitar de les dones pels espais. Personalment, els temes de recerca que més m'interessen no es centren en l'estudi de l'espai, però és cert que ha estat un tema que sempre m'ha atret, potser, entre altres aspectes, perquè, com diu Anna Bofill,⁸ les dones tendim a personalitzar tots els espais, tant aquells en què vivim com aquells en què estem temporalment. I avui en dia, des de disciplines i pràctiques ben diverses, les dones estan incidint d'una manera radicalment alternativa en un dels debats públics que està fent córrer més tinta a Europa. Em refereixo al que a cops s'anomena *l'Europa de les ciutats*, com un nou marc des del qual pensar i intervenir en el futur de les relacions socials i polítiques.

Treballar des de la idea que la ciutat materialitza en l'espai el que són les vides de les persones, porta a parlar d'espais domèstics, d'espais laborals, d'espais mediàtics, d'espais religiosos, d'espais de formació, d'espais culturals, d'espai polític...

Des de la nostra diversitat, les dones, amb una intensitat o altra, segons els períodes històrics, i segons les classes socials de pertinença, sempre hem intervingut en aquests espais. Tot i això, l'espai del que sempre ens hem responsabilitzat és de l'espai domèstic, de la multiplicitat d'ocupacions que engloben les denominades *feines de dones*.

Aquest fet seria rellevant a l'hora de pensar que una de les coses que caracteritza l'experiència femenina dels espais és que els vivim molt interrelacionats. Potser, perquè si ens aturem a pensar que la societat es col·lapsaria si les feines i les atencions a les persones de la llar es deixessin de fer,⁹ si reflexionem des d'aquesta idea, no és difícil entendre que tot el que inclou l'espai domèstic penetri de mil maneres els altres espais. I així, per exemple, a una dona no li és difícil entendre que una altra dona, per molt que sigui ministra i que estigui en una reunió del govern d'un país, recordi, en un moment determinat, que a casa seva no hi ha llet. O que una altra dona estigui cantant en un concert de la seva coral i, en un instant, pensi que l'endemà té entrevista amb la professora del seu fill, o que ha de recordar a la seva parella que es prengui les pastilles.

Cándida Martínez, en analitzar les pràctiques femenines a les ciutats clàssiques del Mediterrani, constata la interacció entre vida privada i vida pública: "lo 'interno' inunda materialmente lo 'externo' [...] poniendo en entredicho la división formal de los espacios atribuidos a cada sexo".¹⁰ Si, tal com ha investigat Cristina Borderías, a aquesta constatació s'hi afegeix la resistència de les dones a pensar-se a si mateixes jerarquitzant el treball professional o el familiar, emergeix una capacitat que no és atribuïble al model masculí d'estar en el món i que el pensament androcèntric fins i tot pot arribar a ridiculitzar. Es tracta de la "capacidad de gestionar la presencia simultánea en ambas esferas, de articular dos mundos y dos esferas aparentemente separadas, [...] de pensar y actuar de forma transversal".¹¹

Aquesta experiència femenina de la vida queda reflectida en els itineraris històrics de les dones que Isabel Segura ens proposa per a l'Hospitalet,¹² quan, referint-se a l'espai laboral i a l'espai domèstic, diu: "per a les dones, ambdós són espais de treball, que es pretenen independents, però que són indistingibles en l'experiència històrica de moltes dones".

A la *Guia de Dones de Barcelona*, Isabel Segura¹³ fa emergir una altra Barcelona, una Barcelona que es pot recórrer de la mà de les dones que hi han viscut al llarg de la història. Coherent amb la idea de la íntima connexió

Dossier

entre espai domèstic i espai laboral, traspasa les façanes per fer visible l'experiència femenina de l'espai domèstic i explicar-nos com han anat canviant els habitatges d'unes i altres classes socials: quins espais els han anat integrant i com estaven distribuïts, si la cuina era independent o formava part d'un espai central que concentrés menjador, espai de relació i també de treball, si donava a l'exterior, com era de gran... I és francament interessant descobrir que la cuina, que és tot un símbol de l'espai domèstic, hagi estat l'espai que més canvis ha sofert al llarg de la història. L'autora proposa un símil molt suggerent i parla de les migracions de la cuina per l'espai domèstic, tot degradant-se i empetitint-se, més o menys, segons quin sigui el valor que la societat ha donat al que s'hi fa i a qui ho fa.

I des d'aquesta mirada, adquireix una altra significació allò que algunes segur que hem sentit: "Vaig entrar i el primer que vaig anar a veure va ser la cuina", quan parlant entre nosaltres, una explica que es canvia de pis, sobretot si fins aleshores havia hagut de moure's en una cuina minúscula. Moltes de nosaltres sabem de cuines petites, sense llum natural... Vaja, que ningú diria que la cuina és l'espai per excel·lència de la supervivència humana, encara que només sigui per allò tan obvi que per viure, s'ha de menjar.

Tanmateix, les cuines -que tan sovint són, a més, l'espai on es fa més activitat- no s'ubiquen entre els espais de prestigi social, els espais d'un pis que s'obren a l'exterior, a les façanes. Isabel Segura sintetitza el seu recorregut històric per l'espai domèstic quan escriu: "L'organització i compartimentació de l'espai domèstic reflecteix el paper que cada sexe juga en una societat determinada, així com també ens permet llegir la relació de domini d'un sexe envers l'altre."

Des de la industrialització ençà, no només es transforma l'espai laboral -i les fàbriques van guanyant terreny als camps llaurats i als tallers domèstics-, sinó també l'espai domèstic, que es va compartimentant i va tancant les portes al carrer. Aquells treballs que no es paguen deixen, per definició, de ser considerats treball i la separació entre l'espai domèstic i l'espai laboral es torna més rígida. L'un és privat, l'altre públic. És el tipus de divisió - compartimentació de la vida dels nostres temps.

Al meu entendre, quan investigadores com Cristina Carrasco o Isabel Segura,¹⁴ entre d'altres, ens proposen aquesta connexió entre els canvis històrics i els espais laborals i domèstics, apareixen nous elements per interpretar millor un fenomen tan recent com les potents mobilitzacions veïnals que, juntament amb les del moviment obrer, caracteritzaren la dinàmica social del

Baix Llobregat en els anys setanta i contribuïren decisivament a fer que la transició política es resolgués a favor de la democràcia. És reconegut que la participació femenina en aquell moviment ciutadà fou molt àmplia, en les lluites al carrer i també en les organitzacions que les promovien. Tant en les associacions de veïns -malgrat només es qualificuessin en masculí- com en les que es crearen als centres escolars, entre el jovent, a les escoles per a gent gran, etc., el protagonisme femení era innegable.¹⁵

Quan es parla d'aquell moviment urbà, s'explica que sorgeix com a resposta de les ingents mancances de serveis de tota mena que afectaven especialment els territoris en què la població havia augmentat vertiginosament arran de les migracions del franquisme. Tanmateix, si malgrat la potència del discurs que idealitzava la dona tancada a casa, es té en compte la destacada presència femenina en aquell moviment, també es pot dir que els anys setanta han estat, en els nostres dies, els temps en què les dones del Baix Llobregat, de l'Hospitalet, etc., han convertit l'espai que la societat volia privat, l'espai domèstic, en espai públic. Han estat els temps en què les anomenades *coses de dones* s'han anat transformant en coses de la societat, en coses polítiques. Perquè, de fet, quan es reivindicaven escoles, guarderies, mercats, ambulatoris, parcs per a les criatures i també que la gent gran pogués esbargir-se, quan es lluitava contra el cost de la vida, s'estaven traient al carrer els problemes i les preocupacions relacionades amb les funcions que s'assignen a l'espai domèstic, l'espai que sempre s'ha considerat femení per excel·lència. Així, el moviment feminista dels anys setanta no fou quelcom aliè a la majoria de dones del nostre entorn més immediat, quan llençava aquella potent consigna de "lo personal es político". Les dones del Baix Llobregat i de l'Hospitalet també la feren realitat, encapçalant sobre manera els moviments reivindicatius per poder dur a terme les seves responsabilitats, les responsabilitats assumides per les dones en relació amb l'espai domèstic.

En aquest context, sectors més minoritaris de dones, reunides molt sovint al voltant de les vocalies de dones, estaven protagonitzant en primera persona la creació de nous espais de relació i de formació de les dones, lluitant per aconseguir centres de *planning*, per dir prou a la violència contra les dones: lluitant, en definitiva, pel "dret al propi cos", una altra reivindicació del moviment feminista, que avui ja no costa tant de dir, però que en els anys setanta podia fer recança pronunciar-la, tot un símbol de la profunditat del pas que s'estava fent en fer sortir al carrer l'espai privat transformant-lo en polític.

Els grans negocis immobiliaris que tingueren lloc durant el franquisme, però també les concepcions urbanístiques que volen organitzar la societat dividint-la en grans espais, per concentrar per separat els habitatges, el treball remunerat, els serveis, entren en conflicte amb la diversitat d'itineraris quotidians de les dones per la ciutat, perquè els compliquen a uns nivells a cops insostenibles. Els anys seixanta i setanta, la Ciutat Satèl·lit a Cornellà, Bellvitge a l'Hospitalet i tantes altres urbanitzacions de menor grandària eren exemples extrems d'aquesta situació. En els llocs on s'havia de menjar, atendre les criatures i la gent gran, no hi havia ni mercats, ni guarderies, ni ambulatoris. És a dir, quan malgrat la doble jornada -doble presència-, hi ha funcions bàsiques de l'espai domèstic que estan en perill, i el temps de moltes dones ja no dona més de si, fan parlar la ciutat en femení, convertint l'espai domèstic en responsabilitat col·lectiva, en espai polític.

Les pràctiques femenines van contribuir a reordenar i resituar políticament la compartimentació extrema entre els espais de vida, tot contribuint a construir ciutats i pobles més habitables. I van obrir un camí que avui continua donant uns fruits molt valuosos. Un exemple ben recent i a ressaltar és el debat col·lectiu que aquest any, i juntament amb dones de disciplines diverses, han dut a terme aquelles dones -també del Baix Llobregat- que des dels ajuntaments, des d'altres institucions, des dels grups de dones, estan intervenint en les decisions sobre el futur de la vida en els espais urbans. Aquest col·lectiu femení ha articulat un fòrum de reflexió i de discussió sobre com adequar les formes, els usos i l'organització de la ciutat a la realitat social de les dones, partint dels seus desitjos i de les seves necessitats pel que fa als espais domèstic i públic, a la planificació, ordenació i disseny dels barris i de les ciutats, a la mobilitat, a l'accés als serveis, a la seguretat i a la participació en els processos de presa de decisions. Així ha definit els seus objectius el fòrum internacional "Les dones i la ciutat", entre els quals és destacable també que es plantegessin desenvolupar-los creant una xarxa nacional i transnacional de dones que viuen i treballen a la ciutat.¹⁶

D'altra banda i només llegint el programa del I Congrés de les Dones de Barcelona que, havent ja iniciat el procés de discussió pública, tindrà lloc el 15 i el 16 de gener de 1999, es posa de manifest l'abast polític del debat obert per feminitzar les ciutats, tot fent-hi possibles -i no tolerables- les diferències que no són producte de la desigualtat.¹⁷ Perquè la diversitat de l'experiència femenina d'interrelació entre els espais d'uns i altres àmbits de la vida, que es recrea cada dia, constitueix un preciós bagatge per reordenar la compartimentació "contranatura" dels espais i dels temps de les ciutats, de les quals, com moltes dones ja han expressat, som les principals transeünts.

NOTES

- 1 Ambdues iniciatives plasmen la recerca duta a terme per Isabel Segura, sent l'artista Xaro del Castillo qui donà forma a l'exposició, i han comptat amb la col·laboració de molt diverses dones de la ciutat. El projecte ha estat promogut pel Programa municipal de la dona de l'Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat, al voltant del 8 de març de 1998.
- 2 Vull agrair també la lectura i les encertades indicacions fetes per Mercè Renom.
- 3 Cristina Borderías és de les investigadores que treballen amb la categoria de «doble presència», perquè expressa millor que la de «doble jornada» la complexitat de l'experiència femenina dels treballs. Vegeu, entre d'altres, Borderías, C. (1996): «Identidad femenina y recomposició del trabajo», a RODRÍGUEZ, A.; GOÑI, B.; MAGUREGUI, G. *El futuro del trabajo. Reorganizar y repartir desde la perspectiva de las mujeres*. Bilbao, Bakeaz.
- 4 Anna Cabré i Isabel Pujadas analitzen el procés de transició demogràfica del segle xx a Catalunya i constaten que, l'any 1945, encara presentava una de les taxes de fecunditat més baixes d'Europa i del món. Vegeu *Història econòmica de Catalunya. Població*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. 5, 1989.
- 5 CARRASCO, Cristina. (1996). *Género y valoración social. La discusión sobre la cuantificación del trabajo de las mujeres*. Ponència al congrés Women, Work and Health, Barcelona. 1996.
- 6 MARIANGELLI, Maria. (1997), a «La feminización del trabajo», *Duoda*, Revista d'Estudis Feministes, núm. 13, ens parla des de la seva experiència, compartida i repeñada amb altres dones sindicalistes i no sindicalistes, i el seu parlar recorda l'experiència històrica de les dones de la Companyia Telefònica de Barcelona, que Cristina Borderías va estudiar en els inicis dels anys vuitanta (vegeu la nota 11).
- 7 Vegeu *El final del patriarado*. Barcelona: Pròleg, Llibreria de les Dones, 1996.
- 8 BOFILL, Anna. (1998). *De la vivienda al espacio intermedio*. Ponència al fòrum internacional «Vivienda, espacio urbano y movilidad para la vida cotidiana». Barcelona.
- 9 He resumit tot curt una magnífica cita de J. Tweedie, a Cristina Carrasco (1996), *op. cit.*
- 10 MARTÍNEZ, Cándida. (1995). «Las mujeres y la ciudad en las sociedades mediterráneas clásicas». A: Pilar Ballarín y Cándida Martínez (ed.). *Del patio a la plaza*. Universitat de Granada, Feminae.
- 11 Vegeu BORDERÍAS, Cristina. (1993). *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina en la España contemporánea. La Compañía Telefónica, 1924-1980*. Barcelona: Icària. Per a la cita textual, vegeu *op. cit.* a la nota 3.
- 12 SEGURA, Isabel. (1998). *Dones de L'Hospitalet. Itineraris històrics*. L'Hospitalet: Ajuntament.
- 13 SEGURA, Isabel. (1995). *Guia de dones de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament.
- 14 Ídem.
- 15 Un exemple ben il·lustratiu del que passava a molts indrets, l'estudia en relació amb el barri de Can Serra de l'Hospitalet, M. Pau TRAYNER (1993). *Les dones com agents de canvi social*. Barcelona: UB, tesi doctoral. Es pot consultar al Centre d'Estudis de l'Hospitalet.
- 16 S'ha tractat d'un projecte europeu, promogut per la Fundació M. Aurèlia Capmany i coordinat per Anna Bofill i Isabel Segura.
- 17 Vegeu RIVERA, Milagros. *El fraude de la igualdad*. Barcelona: Planeta, 1997.